

Бастіон «Полісся». ДОТи села Чудель

Вічний поклик

Краєзнавча сторінка

Забудеш рідний край – твоє всеюне коріння.

П. Тичина

Взагалі не щедра на старовинну архітектуру Рівненське Полісся, крім поодиноких столітніх дерев'яних храмів, які дивом вистояли у жахливій круговерті подій, привертає увагу подорожуючих ще й загадковими, напівзруйнованими об'єктами, холодна сіра смуга яких простягається нашим краєм уздовж Случа. Це ДОТи – довготривалі оборонні точки фортифікаційного характеру, споруджені, як здавалося капітально, на віки. Але своїх пірамід чи сфінксів на Поліссі вочевидь не буде, адже серед місцевих жителів поширився новий спосіб заробітку – розбиття бетонних укріплень для видобутку арматури. Внаслідок чого деякі об'єкти перетворюються на видобувні пункти і поступово осідають. Добивасмо свою поранену, скалічену поліську землю-матір до кончини, а після нас хоч кінець світу, чи десь є такі ще діти-ординці на рідній землі?..

Вирушасмо на Святу Покрову до одного з осередків розміщення ДОТів села Чудель, що на Сарненщині. Готуємось ретельно, адже на нас чекає 4-денна велоекспедиція протяжністю більше 120 кілометрів. Підремонтуємо велосипеди, готуємо інструменти, запасні камери. Спеціально для цієї мети ПрАТ «Рокитнівський скляний завод» (голова

ці туї, адже місцеві покидьки почали їх весь час красти.

На алеях дендропарку можна побачити близько тридцяти оригінальних зелених скульптур, а також безліч арок та інших різноманітних архітектурних форм, а видовий рослинний склад вже перевалив за сотню. Є тут і свій Острів Любові у вигляді декоративної гірки з оглядовим майданчиком. Але головне те, що територія парку щороку зростає і оновлюється.

Перше таборування проводимо неподалік Розвилки у лісовому масиві. Вночі йшов сильний дощ, але ми до нього підготувалися, тож не підмокли. Поснідавши, прямуємо до адмінприміщення Рівненського природного заповідника. Працівники наукового відділу проводять з нами цікаву екскурсію місцевим музеєм. Вирушасмо на Чудель,

Подорожні замітки

с. Чудель. На тлі «великого об'єкту».

через Случ та понтошний міст, який декілька років тому був знесений великою водою під час весняної повені, але згодом був відновлений. А ще місцевим жителям закарбувався момент як Янукович-молодший у свій час шутонув з крутобережжя своїм джипом майже до середини мосту під час традиційних перегонів поліськими болотами. Виїжджасмо на південну околицю села і знайомимось з першим підірваним ДОТом, якого місцеві жителі називають «малий об'єкт». Колишнім насипом вузькоколійки прямуємо до «великого об'єкту». Ще здалеку його помітили. Підірвана верхня частина ДОТу ніби зависла у повітрі і справляє враження 15-метрової скелі. І таких «об'єктів», за підрахунками Петра Панасовича, у селі та на його околицях налічується близько 30. Місцеві жителі бідкаються чому майже всі вони підірвані, адже це були б ідеальні льохи для зберігання сільгосппродукції. Під «великим об'єктом» стаємо на нічліг. До правобережжя Случа 100 метрів шляху негустим порубом, геть всіяним молодими маслока-

затяжна дощова погода, висіпши свої корективи у склад експедиції, але це може і на добре, оскільки мобільна група у складі 8 чоловік пододала цю дистанцію практично без незапланованих пригод, на одному диханні. Всі діти виконали перший юнацький розряд зі спортивного туризму.

Рухаємось через села до Розвилки біля Сарн. По дорозі завертаємо до Томашгородського ліцею для відмітки маршрутного листа, знайомимося з затошленим кар'єром колись процвітаючого підприємства «Нафтоком Ойл», робимо зупинку біля Коплища.

Каменаха, Коплище, Голубе озеро — ці слова уособлюють улюблене місце відпочинку багатьох людей, що розташоване у мальовничому куточку, неподалік селища Клесів, на межі з Рокитнівським районом. Це озеро створене людиною, колись тут видобували граніт. В 60-х роках роботи припинились і кар'єр наповнився неповторного кольору смарагдовою водою. Згодом штучне озеро стало улюбленим місцем відпочинку місцевих жителів. Неначе коштовний камінь, воно загубилось серед високих сосен. Прозора вода, крізь яку видно каміння, створює ілюзію, що дно близько, та насправді глибина сягає 60 м. Ми були приємно вражені рівнем комфортності цієї перлини відпочинку, відразу подумалось, що перебуваємо не в Україні. Повсюди ідеальна чистота, узбережжя висипане піском, змайстровані цікаві альтанки, обладнані дитячі та спортивні майданчики, розташовані сміттєві контейнери. Лише подумалось: «Чи на довго вся ця краса?»

С у клесівчан ще один привід для гордоців — місцевий дендропарк. Колишній лісничий, і за сумісництвом ландшафтний дизайнер-самоук, Олексій Ворон створив Клесівський дендропарк своїми руками. Йому належить авторство багатьох скульптур із кущів та дерев, які він роками звозив з різних лісництв з усіх куточків України. Декілька років тому ця людина залишила наш світ, пині його справу життя продовжує його послідовник — Сергій Устинович Крутлик, у минулому вчитель історії, який і провів з нами коротеньку екскурсію. Всім нам відомий величезний український герб на жовто-блакитному тлі з висаджених кулястих туй при вході у дендропарк, але одиниці знають, скільки разів Олексію Ворону довелося пересаджувати

Понтонний міст через Случ.

Їдемо обабіч шосейки розмокшим насипом, тож з десяток кілометрів шляху до села перетворилося на справжнє випробовування як велосипеда, так і можливостей подорожуючого.

У центрі села на нас вже чекає Петро Панасович Мелешук — майстер виробничого навчання місцевої школи, з яким мав честь познайомитися весною під час проходження курсової перепідготовки. Вирішуємо відразу відвідати школу. Досить привітна і приємна жінка, директор Чудельської ЗОШ, Аліса Петрівна Сергійчук, запропонувала нам трішки скоригувати свій маршрут, з метою ознайомлення з більшою кількістю ДОТів, які посіяні серед лісових масивів на відрізьку від Чуделя у напрямі до села Федорівки. Ми відразу сприйняли таку пропозицію, залишилося лише знайти провідників. Але це буде завтра, а сьогодні Петро Панасович знайомить нас з селом. Чудель — досить велике село, з населенням близько 3 тис. чол., у червні 1942 року, на свято Трійці, було спалене фашистами. Не встояла і церква Успіння Пресвятої Богородиці, побудована ще у середині XVIII ст. Нинішня церква була освячена на зорі Незалежності, в 1991 році. До цікавинок села можна віднести навісний перехід

Місце другої ночівлі.

промалявав слугу споруди. Генеральний краєвид спонукав до роздумів на історичну тематику. Буремні події Першої світової війни і післявоєнної боротьби призвели до появи II Речі Посполитої (Польщі). За умовами Ризького договору в 1921 році східний кордон Польщі становив 1400 км і простягався від Двіни на півночі до Дністра на півдні. До складу цієї держави потрапила і територія нашого краю. Історичні реалії були такими, що польська молода держава опинилася між двома сильними сусідами: Німеччиною з заходу і утвореним у 1922 році СРСР. Готуючись до майбутніх військових дій на сході, Генеральний Інспекторат Збройних Сил Польщі з 1928 року розпочав дослідження території майбутніх бойових дій. Ці дослідження поклали початок створенню плану майбутньої можливої війни (план «Всхуд»), згідно з яким східний театр бойових дій було поділено на шість відділів, за кожним з яких була закріплена відповідна армія: «Вільно», відділ резервної армії «Ліда», «Барановичі», «Полісся», «Волинь» і «Поділля». Кожен з цих шести відділів був поділений на відтинки, підвідтинки, сектори і райони. Відділ «Полісся» повинен був забезпечити стратегічну залізничну колію Сарни — Луїнець. Спочатку відділом «Полісся» опікувався генерал Юзеф Рибак, а згодом, аж до вересня 1939 року, ці функції виконував генерал Казимир Соснковський. Смуга дій армії «Полісся» за попереднім планом була поділена на три відтинки: «Ханцевичі», «Луїнець» і «Сарни». До кінця 1940 року на Поліссі планувалося побудувати наступну кількість довготривалих фортифікаційних споруд: на відтинку «Ханцевичі» (протяжність 120 км) — 175 об'єктів; на відтинку «Луїнець» (протяжність 140 км) — 127 об'єктів; на відтинку «Сарни» (протяжність 170 км) — 358 об'єктів. Всього на Поліссі передбачалося побудувати 660 об'єктів на ділянці протяжністю 430 км.

Попередній кошторис фортифікації на відтинку «Сарни» складав 16 млн злотих. Хоча пізніше виникла потреба в значно більших видатках. Відтинки «Сарни» був поділений на три підвідтинки. Перший — «Чудель» (77 км — 117 об'єктів) з секторами «Озера» (37 км — 35 об'єктів); «Соміно» (10 км — 18 об'єктів); «Страшів» (8 км — 18 об'єктів); «Чудель» (8 км — 20 об'єктів); «Тинне» (14 км — 26 об'єктів). Другий — «Березне» (41 км — 114 об'єктів), третій — «Горинь» (52 км — 127 об'єктів). Глибина оборони з використанням природних

Розкопана гора. Кар'єр-вирва на місці штабного ДОТу.

перешкод, штучних заток та завалів становила 500–800 метрів. Переділля укріпленого відтинку «Сарни» прикривали батальйони КОП «Рокитне» і «Березне», саперна рота батальйону КОП «Давидгородок», ескадрони КОП «Бистричі», «Рокитне», «Зірне», підтримані полком піхоти з артилерією. До початку 1936 року виконання фортифікацій відтинку «Сарни» було покладено на Фортечний Департамент Міністерства Військових Справ, а з квітня цього року реалізація будівництва була передана Начальнику Головного Штабу. Згодом було створене Управління Робіт. Це відомство набирало кадри з військових, які закінчили фортечні курси. Для роботи також за контрактом наймали цивільний технічний персонал: інженерів, будівельних техніків, майстрів і кваліфікованих робітників різних будівельних спеціальностей (зброярів, теслярів, бетонників). Цивільні працівники отримували порівняно високу платню. Наприклад, майстер — 300 злотих на місяць, старший майстер — 350 злотих. Попит на робочу силу був великий, тому наймали і юнаків з глибини Польщі. В 1939 році їх працювало близько 1500 чол. В період дуже інтенсивних темпів будівництва на простіші роботи наймали місцевих жителів. Платили їм небагато — за день праці з власним конем та возом 1 злотий.

Підготовка і планування лінії укріплень були досить серйозними. До всіх деталей підхід був дуже ретельний. Всі споруди були просмолені, умебльовані, обляпані пренажем, вентиляцією, протигазовою

цих боях взяли участь і жовііри КОП «Рокитне». Прорвати укріплені район вдалося лише 21 вересня, тоді як значно віддаленішого Львова Червона армія досягла лише на день пізніше, 22-го. Прорив стався на фронті Тинне-Князівка. Очищення ДОТів від залишків гарнізону та озброєнь тривало до 25 вересня. Вцілілі ДОТи радянська армія з незрозумілих причин підірвала протягом 1939-1940 років.

Наступного дня вирушаємо до центру села, де на нас вже чекають Петро Мелешук та його сусід — місцевий слідопит Сергій Жук, який згодився стати нашим провідником. Відразу прямуємо до церкви, навпроти якої розташований дот, далі на кладовище, де притаївся ще один. При виїзді із села у напрямку Кам'яного-Случанського провідники познайомили нас ще з двома «об'єктами». За декілька кілометрів піщаних лісових доріг піднімаємось на Розкопану гору. Перед нами лежить величезна вирва-котлован підірваного дота. Споруда вражає своїми розмірами, хоча над нею вже добряче попрацювали місцеві «металісти». Чудельці називають ці залишки військовим госпіталем. За спогадами старожилів, ця бетонована споруда була двохповерхова з підземними гаражами, у які заїжджали автомобілі. У книзі Збігнева Прусського «Bastion Polesie. Polskie fortyfikacje na Polesiu w latach 1920–1939» є карти оборонних споруд, де на цьому місці зображений штаб підвідтинка «Чудель» Сарненського укріпрайону. Швидше, так воно і було, адже

охороною, опаленням, освітленням, телефонним зв'язком (часто з'єднані підземними кабелями), колодязями, відповідним озброєнням тощо. Будівництво відбувалося в умовах секретності. Місцевим жителям навіть заборонялося задивлятися на огорожений об'єкт. Поляки не довіряли поліщукам. Важливу роль у планах системи прикордонних укріплень Полісся польська військова верхівка надавала шлюзам на річках. Неповдалік Тинного був споруджений шлюз «Пшекора», частини якого існують і до сьогоднішнього дня. В разі потреби завдяки цій водній перешкоді могла утворитися штучна водойма довжиною 3 км і шириною в 1 км. В 1939 році відбувся пробний запуск шлюзу.

Але через загострення відносин з Німеччиною в 1939 році будівельні роботи починають згоратися, а ресурси перекидаються на захід. До цього часу на ділянці «Сарни» вдалося збудувати 188 довготривалих оборонних точок, на решті ділянок цього зробити не встигли. Частина озброєнь теж була терміново перекинута на захід. Але все ж на відміну від інших польських укріплень, біля Барановичів та Вільнюса, якими взагалі не скористалися, Сарненський укріпрайон повоював. Запеклі бої в районі сіл Богущі, Чудель, Тинне, Зносичі, Тишиця точилися протягом двох днів. До речі у

за декілька десятків метрів несуть свою варту два менших доти, які захищали штабне приміщення з півночі та заходу. Провідники розповіли, що тут у повоснні роки дітлахи розкопали два станкових кулемети. Ще за декілька кілометрів на схилі піщаного валу натрапляємо на єдиний вцілілий дот. Такий красунчик, як щойно споруджений, місцями навіть просмолений, з вентиляційними люками. Наші провідники ведуть нас тільки їм знайомими шляхами до завершального пункту — пам'ятника полякам, які будували ці фортифікаційні споруди. Про нього я випадково дізнався, натрапивши на єдину про нього згадку в інтернеті. На шляху зустрічаємо ще один дот, довівши загальне число побачених та сфотографованих споруд до 11. Посеред соснового бору Сергій Жук вивів нас до постаменту. Без провідників його віднайти «чужакам» практично неможливо. Сіра бетонована споруда вже трішки перекошена, вивітрені літери на польській мові пробиваються досить нечітко. Але нам вдалося дещо прочитати. На одній стороні пам'ятника викарбовувано «На славу Вітчизни працювали юнаки 43/44 (?) батальону. 1937 р.», на іншому боці прізвища військових. Подекуди сюди навідуються поляки, щоб вшанувати пам'ять своїх громадян, а для нас це просто туристський об'єкт. Останнім

часом у нас з польським політикумом вийшли деякі розбіжності з поняттям «Вітчизна» і це дуже прикро.

Хочеться надіятись на те, що всім цим бункерам, дотам ніколи більше не доведеться служити за призначенням, а вони просто залишаться кам'яними свідками колишньої війни.

Вже сутеніє. Стаємо на пічліг. Вранці на нас чекає майже 50-кілометровий шлях «варшавкою» до Рокитного.

Юрій ХМЕЛЬОВСЬКИЙ,
керівник туристсько-красназничого гуртка «Беркут» Рокитнівського агролицею.

**Пам'ятник польським фортечним майстрам.
Це наші провідники Петро Мелешук та Сергій Жук.**